

Wybrane kolekcje książek w zbiorach Grodzieńskiego Państwowego Muzeum Historyczno-Archeologicznego

Księgozbiór Grodzieńskiego Państwowego Muzeum Historyczno-Archeologicznego (Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей¹) jest jednym z bogatszych i ciekawszych na Białorusi. Obecnie placówka przechowuje się około 194 000 obiektów w zbiorach podstawowych, wśród których druki stanowią prawie 40 000 pozycji.

Muzeum grodzieńskie zostało założone w czerwcu 1922 r.² Jednak jeszcze w 1920 r. na posiedzeniu Komisji Opieki nad Zabytkami Sztuki i Kultury poruszono kwestię gromadzenia przedmiotów stanowiących wartość historyczną i kulturową³. Historia powstania Muzeum i pierwsze lata jego działalności, w szczególności 1920-1924, są szczegółowo opisane w opublikowanych sprawozdaniach placówki⁴. Na temat następnych lat brakuje dokumentacji muzealnej: nie zachowało się archiwum instytucji, utracono księgi inwentarzowe⁵. Mniej lub bardziej szczegółowe informacje z okresu międzywojennego również nie bardzo pomagają w rekonstrukcji historii gromadzenia księgozbioru Muzeum⁶. Od listopada 1944 r., kiedy placówka wznawiała swoją działalność po wojnie, zorganizowano w niej nowy system rejestracji obiektów, wprowadzono nowe księgi inwentarzowe, a przedmioty pochodzące z przedwojennych kolekcji były wpisywane do inwentarzy najczęściej bez informacji kto i kiedy przekazał je do Muzeum. Wszystkie książki zostały zaliczone do jego biblioteki naukowej, a nie do zbiorów podstawowych.

Pierwsza publikacja zawierająca próbę odtworzenia historii biblioteki muzealnej i jej losów powojennych ukazała się w okresie poprzedzającym utworzenie Działu Rzadkich Książek i Starodruków. Autor artykułu Igor Trusow⁷ miał okazję pracować ze zbiorami biblioteki muzealnej. Jednak przytoczone w jego publikacji fakty nie mają oparcia w źród-

¹ Dalej GPMHA.

² Jodkowski J., *Muzeum w Grodnie. Zarys dziejów powstania i rozwoju 1920-1922*, Grodno 1923, s. 21.

³ Tamże, s. 6.

⁴ Tamże; *Muzeum w Grodnie. Sprawozdanie z czynności za rok 1923*, Grodno 1924; *Muzeum w Grodnie. Rocznik II za rok 1924*, Grodno 1925.

⁵ Z lat 20. i 30. XX w. zachowała się jedna księga inwentarzowa, do której wpisano druki, o czym zob. poniżej. Z okresu radzieckiego lat 1939-1941 zachowała się jedna księga inwentarzowa, lecz wśród wpisanych tam obiektów nie ma książek.

⁶ E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*. T. 1: A-M, Warszawa-Kraków 1926, s. 113-114; J. Jodkowski, *Z ruchu naukowego w Grodnie*, „Nauka Polska” 1934, R. 19, s. 372; M. Orłowicz, *Przewodnik ilustrowany po województwie białostockim z ilustracjami, planami i mapami*, Białystok 1937, s. 253.

⁷ I. Trusow, *Dzieje księgozbioru Muzeum Historycznego w Grodnie*, tłum. z jęz. ros. B. Kubiak „Białostoczczyzna” 1991, nr 1, s. 3-4.

длач актовых, як również nie odpowiadają aktualnemu stanowi wiedzy pracowników muzeum⁸.

Dział Rzadkich Książek i Starodruków powstał w 1991 r. Dzieje kompletowania biblioteki muzealnej stały się jednym z tematów badawczych realizowanych przez jego pracowników. Na temat poszczególnych księgozbiorów lub ich fragmentów przechowywanych obecnie w zasobach Muzeum powstały artykuły autorstwa pracowników placówki⁹. Rozpoczęto także sporządzanie opisów poszczególnych dzieł i kolekcji, m.in. w układzie chronologicznym, według miejsca wydania, języka edycji. W wyniku tych prac powstał katalog publikacji z XV-XVI w.¹⁰ oraz artykuły na temat opracowanych kolekcji¹¹. Dostęp

⁸ Na przykład, I. Trusow twierdzi, że księgozbiór Wandalina Pusłowskiego trafił do Muzeum w okresie 1939-1941 – w oryginale na s. 3: „1939-1941 [...] w tych latach została włączona do biblioteki muzeum część księgozbioru Pusłowskich-Kraśnińskich”. Jednak obecnie wiadomo, że bibliotekę tą oficjalnie przekazano do Muzeum w 1927 r., o czym też zob. poniżej. Autor pisał również, że przed wrześniem 1939 r. Muzeum gromadziło wydawnictwa dotyczące Białorusi Zachodniej – w oryginale na s. 3: „zdobywano wszystkie książki wychodzące w Polsce, na Litwie i Radzieckiej Białorusi, a mające związek z historią, geografią i literaturą Zachodniej Białorusi”. W rzeczywistości wydania białoruskie zaczęto gromadzić dopiero po wojnie. I. Trusow twierdził też, że zbiory Muzeum podczas wojny wywieziono do Niemiec, a po wojnie wracały do Grodna przez Kijów – w oryginale na s. 4: „W czasie wojny wszystkie zbiory Grodzieńskiego Muzeum były wywiezione do Niemiec [...]. Majątek białoruskich muzeów, który wracał z Niemiec w latach 1946-1949 był zbierany w Kijowie”. Owszem, do Muzeum trafiły zabytki, w tym stare druki, z Kijowa, jednak były to obiekty z innych, przedwojennych muzeów białoruskich. Natomiast w zachowanych źródłach nie ma informacji o tym, że zbiory Muzeum w Grodnie były wywożone podczas wojny. Fakt obecności w Polsce obiektu z przedwojennego księgozbioru grodzieńskiego placówki wcale nie potwierdza wywózki zbiorów muzealnych, zob. D. Bartnik, *Stare druki w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego źródłem informacji kartograficznej o ziemiach polskich*, [w:] *Zbiory specjalne w bibliotekach polskich. Problematyka badawcza i organizacyjna*, pod red. A. Borysowskiej, Szczecin 2015, s. 127.

⁹ Л.І. Коўкель, *З гісторыі кнігазбору ГДГАМ, „Краязнаўчыя Запіскі”* 1993, Вып. 2, s. 21-26; таж, *Кніжная калекцыя Мнішхаў-Патоцік у зборх ГДГАМ, „Краязнаўчыя Запіскі”* 1995, Вып. 3, s. 54-60; В.І. Шоцік, *Да гісторыі кнігазбору Пушлоўскіх, „Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі”* 1998, Вып. 3, s. 45-50; Л.І. Коўкель, *Прыватныя кнігазборы на Гродзенічыне другой паловы XIX ст. (на прыкладзе калекцыі Пушлоўскіх-Красінскіх)*, [in:] *Этнасацыяльныя і культурныя працэсы ў заходнім рэгіёне Беларусі: гісторыя і сучаснасць. Матэрыялы рэсп. навуц. канф.*, 5-6 снеж. 1997 г., Гродна, адказ. рэд. І.П. Крэнъ – Гродна 1998, s. 205-210; таж, *Ślady polskich księgozbiorów historycznych w Muzeum Historyczno-Archeologicznym w Grodnie: (na podstawie badań proveniencyjnych)*, [w:] *Bibliologia, literatura, kultura. Księga pamiątkowa ofiarowana profesorowi Wacławowi Szelińskiemu*, pod red. M. Konopki, M. Zięby, Kraków 1999, s. 111-144; В.І. Шоцік, *Фрагменты бібліятэкі гродзенскіх дамініканцаў у кнігазборы ГДГАМ*, [in:] *Матэрыялы Другіх кнігазнаўчых чытаньняў «Кніжная культура Рэчы Паспалітай» (Мінск, 15-16 верасня 2000 г.)*, склад. Т.І. Рошчына, Мінск 2002, s. 150-157; А. Саўчук, *Кніга Станіслава Аўгуста Панятоўскага, „Гістарычны Альманах”* 2003, Т. 8, s. 207-213; L. Kowkiel, *Prywatne księgozbiory na Grodzieńszczyźnie w pierwszej połowie XIX wieku*, Kraków 2005, s. 152, 153, 157, 163, 175, 184; А.І. Саўчук, *Некалькі кніг з бібліятэк Caneaў*, [in:] *Leu Canea (1557-1633 гг.) і яго час. Зборнік навуковых артыкулаў*, рэдкал. С.В. Марозава [і інш.], Гродна 2007, s. 331-334; таж, *Кнігазбор Вандаліна Пушлоўскага: Косава – Свіслач – Гродна*, [in:] *Берасцейскія кнігазборы: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даследавання»*, Брэст, 30-31 кастрычніка 2008 г., рэд. М.В. Нікалаеў, Брэст 2010, s. 173-179; А. Развановіч, *Бібліятэка Гродзенскага езуіцкага калегіума (Па матэрыялах калекцыі аддзела рэдкіх кніг і старадрукаў Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея)*, „Краязнаўчыя Запіскі” 2013, Вып. 9, s. 114-123; таж, *Граф Леон – забыты сын Вандаліна Пушлоўскага*, [in:] *Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даследавання: матэрыялы і даклады III Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі*, Брэст, 22-25 верасня 2015, пад рэд. М. В. Нікалаева, Мінск 2016, s. 268-277.

¹⁰ *Каталог выданняў XV-XVI стагоддзяў: 3 фондаў Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея*, аўт.-склад. В.І. Шоцік і інш., Слонім 2003.

¹¹ В.І. Шоцік, *Калекцыя календароў-старадрукаў у кнігазборы АРКіС Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея, „Краязнаўчыя Запіскі”* 1995, Вып. 3, s. 16-30; А.І. Саўчук, *Калекцыя беларускіх старадрукаў, „Краязнаўчыя Запіскі”* 1997, Вып. 4, s. 137-141; В.І. Шоцік, *Інкунабулы нашчага кнігазбору, „Краязнаўчыя Запіскі”* 1997, Вып. 4, s. 151-157; таж, *Калекцыя палеатэпнаў у кнігазборы ГДГАМ, „Краязнаўчыя Запіскі”* 2000, Вып. 5, s. 13-23; А.С. Гузевіч, *Калекцыя вленскіх выданняў XVII ст.*

do księgozbioru muzealnego otrzymali również badacze z zewnątrz, w wyniku czego poszerzyło się grono autorów opisujących obecne tam druki¹².

Celem niniejszego artykułu jest próba ukazania najciekawszych kolekcji książkowych. Właściwie Muzeum grodzieńskie stało się tym miejscem, gdzie zachowało się, niekiedy nie w całości lub tylko fragmentarycznie, kilka znakomitszych księgozbiorów z wielowiekową tradycją. Dzieje niektórych z nich opisane są wystarczająco szczegółowo, o losie innych wiadomo niewiele. Głównym źródłem, pozwalającym rekonstruować drogi, którymi trafiały te kolekcje do Muzeum w Grodnie, będą proveniencje poprzednich właścicieli książek. Ich analiza umożliwia poszerzenie wiedzy o kolekcjach Muzeum w stosunku do dotychczasowych publikacji na ten temat.

W marcu 1920 r. na posiedzeniu Komisji Opieki nad Zabytkami Sztuki i Kultury historyk sztuki i archeolog Józef Jodkowski (1890-1950), jeden z inicjatorów powstania Muzeum w Grodnie i jego kustosz do 1937 r.¹³, podniósł sprawę pilnego ratowania księgozbioru poddominikańskiego. Książki z tej bezcennej kolekcji przywłaszczali „obrotni” mieszkańcy miasta, chowając je po domach i sklepikach, żeby następnie palić nimi w piecach i pakować w nie zakupy¹⁴.

Biblioteka dominikańska (założona w 1632) była jednym z największych księgozbiorów na Grodzieńszczyźnie¹⁵. Jej zasób powiększył się zwłaszcza po kasacie zakonu jezuitów w 1773 r., kiedy do klasztoru dominikańskiego przekazano część książek z biblioteki jezuitów grodzieńskich¹⁶. W 1805 r. księgozbiór dominikański liczył 11 500 woluminów¹⁷. Po zamknięciu kolegium jezuickiego przy klasztorze dominikańskim otwarto w 1797 r. powiatową szkołę, którą w 1825 r. przekształcono w gimnazjum, pozostawiając przy nim szkołę powiatową. Po powstaniu listopadowym, w 1833 r. klasztor został zlikwi-

у кнігазборы ГДГАМ, „Краязнаўчыя Запіскі” 2003, Вып. 6, s. 50-56; І.І. Качан, *Нямецкамоўныя выданні XVII ст. у кнігазборы ГДГАМ*, „Краязнаўчыя Запіскі” 2003, Вып. 6, s. 56-58; Г.Г. Паўлоўская, *Калекцыя лейпцыгскіх выданняў XVII ст. у кнігазборы ГДГАМ*, „Краязнаўчыя Запіскі” 2003, Вып. 6, s. 59-62; А.І. Саўчук, *Калекцыя парызскіх выданняў XVII ст.*, „Краязнаўчыя Запіскі” 2003, Вып. 6, s. 63-69; В.І. Шоцік, *Калекцыя кірылічных выданняў у кнігазборы музея*, „Краязнаўчыя Запіскі” 2003, Вып. 6, s. 70-77; А.І. Саўчук, *Гродзенскія выданні XVIII ст. у кнігазборы ГДГАМ*, „Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі” 2005, Вып. 7, s. 260-275.

¹² A. Siemieńczuk, *Nieznane Estreicherowi wydania kronik polskich z XV-XVIII w. w zbiorach Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Grodnie*, [w:] *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, red. nauk. Z. Karpus, T. Kempa, D. Michaluk, Toruń 1996, s. 231-240; H. Łaskarzewska, *Królewski autograf w odnalezionej książce*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 2005, nr 1-2, s. 16-20.

¹³ J. Maroszek, *Muzeum Historyczne w Grodnie. 70 lat istnienia*, „Białostoczczyzna” 1991, nr 1, s. 1. Na temat pierwszego dyrektora Muzeum zob. A. Śnieżko, *Wydobył z ziemi gród, o którym nikt nie wiedział: wspomnienie o Józefie Jodkowskim*, [oprac. J. Maroszek], Białystok 2000, T.B. Казак, *Гродзенскі музей і лёс яго заснавальніка*, „Краязнаўчыя Запіскі” 2010, Вып. 7, s. 3-45.

¹⁴ J. Jodkowski, *Muzeum w Grodnie...*, s. 6, 10.

¹⁵ L. Wenc, *Fundacje i fundatorzy klasztorów dominikańskich i bernardyńskich w Polsce w latach 1580-1648*, [w:] *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972*. T. 1, red. J. Kłoczowski, Warszawa 1975, s. 594, 600-604.

¹⁶ Z dziewięciu książek z biblioteki jezuitów grodzieńskich, zachowanych w zbiorach Muzeum, tylko pięć ma powiązanie z księgozbiorem dominikanów. Zob. więcej A. Развановіч, *Бібліятэка...*, s. 114-123. Na temat biblioteki jezuickiej zob. m.in. J. Kochanowicz, *Rękopisy muzyczne bursy jezuickiej w Grodnie w 1773 roku*, [w:] *Librorum amatori. Księga pamiątkowa ofiarowana ks. Czesławowi Michalunio SJ na 50-lecie ofiarnej pracy w Bibliotece Filozoficznej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie*, Kraków 2004, s. 137-142.

¹⁷ M. Miławicki, *Inwentarze i spisy bibliotek dominikańskich skasowanych w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w XIX w. Stan źródeł i miejsca ich przechowywania*, „Hereditas Monasteriorum” 2012, vol. 1, s. 146.

dowany. Zamknięto również szkołę powiatową i gimnazjum dominikańskie, otwierając w 1834 r. zamiast niego rosyjskie gimnazjum, od 1835 r. noszące nazwę gubernialnego (także Grodzieńskie Gimnazjum Męskie)¹⁸. Część książek poddominikańskich została włączona do biblioteki gimnazjalnej, reszta uległa rozproszeniu. W roku 1848 zachowany fragment zbioru dawnej biblioteki poklasztornej liczył już tylko 3520 woluminów¹⁹.

Podczas pierwszej wojny światowej, w 1914 r. Grodzieńskie Gimnazjum Męskie ewakuowano²⁰, natomiast nie posiadamy informacji na temat wywiezienia jego biblioteki. Wiadomo tylko, że w kolejnych latach pozostająca w mieście część księgozbioru gimnazjalnego została rozproszona. Jodkowskiemu udało się zebrać część książek z byłej biblioteki poddominikańskiej. Jednak pewna ich część była przechowywana w lokalu Miejskiej Biblioteki Publicznej. Jej kierowniczką opatrzyła stemplem posiadane książki poddominikańskie, lecz ich nie zarejestrowała²¹. W lipcu 1920 r., gdy Armia Czerwona zbliżała się do Grodna rzadsze druki ewakuowano do Włocławka, skąd wróciły dopiero po roku i to nie wszystkie. Pozostawiona w Grodnie część dawnej biblioteki poklasztornej uległa zniszczeniu²². Według J. Jodkowskiego, do Muzeum trafiło ostatecznie tylko 905 tomów (z XV-XVIII w.) proveniencji dominikańskiej²³. Ta część dawnego księgozbioru dominikanów grodzieńskich, która przetrwała wojnę w Miejskiej Bibliotece Publicznej, dalej tam pozostała prawdopodobnie do 1939 r., ponieważ w 1937 r. w jej zbiorach znajdowało się kilkaset książek łacińskich i greckich z biblioteki dawnego gimnazjum dominikanów²⁴.

Kolejnym znaczącym nabytkiem biblioteki muzealnej stał się dar hrabiny Marty Krasieńskiej z Pusłowskich (1859-1943)²⁵. Marta odziedziczyła księgozbiór po swoim ojcu Wandalinie Pusłowskim (1818-1884), który zamiłowanie dla książek przejął od swego ojca Wojciecha Pusłowskiego (1762-1833), posła na Sejm Czteroletni, marszałka szlachty powiatu słonimskiego, sprawnego gospodarza²⁶. Dwaj synowie Wojciecha Pusłowskiego – Franciszek Ksawery (1806-1874) i Wandalin – gromadzili księgozbiory własne: Franciszek Ksawery w Królikarni pod Warszawą; duża część tej kolekcji uległa zniszczeniu w pożarze pałacu w 1879 r.²⁷, a Wandalin w Kossowie (obecnie Kosów, obwód brzeski, Białoruś), znajdującym się nieopodal folwarku Merczowszczyzna, miejsca urodzenia Tadeusza Kościuszki²⁸. Przy czym po śmierci Franciszka Ksawerego Królikarnię odziedziczył Wandalin, a po nim Marta. Biblioteka W. Pusłowskiego, znanego z zamiłowania do archeologii i numizmatyki, liczyła według Franciszka Radziszewskiego kilka tysięcy

¹⁸ Е.Ф. Орловский, *Исторический очерк Гродненской гимназии*, Гродно 1901; J. Jodkowski, *Gimnazjum po-dominikańskie w Grodnie*, Grodno 1924. Zob. też L. Zasztowt, *Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997, s. 172.

¹⁹ M. Miławicki, *Inwentarze...*, s. 146.

²⁰ В. Черепица, *Город-крепость Гродно в годы Первой мировой войны*, Гродно 2005, s. 306-308.

²¹ J. Jodkowski, *Muzeum w Grodnie...*, s. 14.

²² Tamże, s. 17.

²³ Tamże, s. 7 drugiej paginacji.

²⁴ M. Orłowicz, *Przewodnik...*, s. 265.

²⁵ A. Biernacki, *Krasińska z Pusłowskich Marta (1859-1943)*, [w:] PSB. T. 15: *Kozłowska Zofia - Kubacki Stanisław*, Wrocław 1970, s. 159.

²⁶ E. Rostworowski, *Pusłowski Wojciech h. Szeliga odmienny (1762-1833)*, [w:] PSB. T. 29: *Przerębski Samuel - Raduński Edmund*, Wrocław 1986, s. 423-427.

²⁷ S. Konarski, *Pusłowski Franciszek Ksawery (1806-1874)*, [w:] tamże, s. 417-418; *Królikarnia*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 4, Warszawa 1883, s. 690.

²⁸ H. Tadeusiewicz, *Pusłowski Wandalin*, [w:] SPKP. *Suplement*, pod red. I. Treichel, Warszawa 1986, s. 180.

tomów²⁹ i była otwarta dla badaczy. Marta, hrabina Krasieńska, przeniosła ją do majątku Świsłocz niedaleko Grodna³⁰.

W 1921 r. na posiedzeniu Komisji Opieki nad Zabytkami Sztuki i Kultury J. Jodkowski poinformował o bibliotece ofiarowanej Muzeum przez M. Krasieńską³¹. Jednak jej oficjalne przekazanie nastąpiło dopiero w 1927 r. Jedynym źródłem informacji na ten temat jest artykuł w grodzieńskiej gazecie „Nowe Życie”, w którym czytamy, że

księgozbiór, składający się z bibliotek prywatnych, a mianowicie: Wandalina hr. Pusłowskiego, Ludwika-Filipa, króla Francuskiego, zakupiony w Paryżu przez Henryka hr. Pusłowskiego i p. Marty hr. Krasieńskiej, będących własnością p. Marty hr. Krasieńskiej, ma być traktowany jako odrębna całość, wchodząca w skład biblioteki zabytkowej i naukowej przy Muzeum w Grodnie po tytule «Biblioteka im. Wandalina hr. Pusłowskiego i Marty hr. Krasieńskiej» [...] biblioteka Ludwika Filipa, jak i prywatna p. M. hr. Krasieńskiej składa się z przeszło 10 000 tomów. Część tego księgozbioru znajduje się już w Grodnie, część w Warszawie, w Królikarni³².

Przypuszczamy jednak, że książki z biblioteki Ludwika Filipa, jak i zbiory z Królikarni nie zostały przewiezione do Grodna. Druków z proveniencjami francuskiego króla w księgozbiorze muzealnym nie ujawniono, zaś książek z podpisem „Królikarnia” odnaleziono niewiele.

W Muzeum grodzieńskim zachowała się jedna księga inwentarzowa z okresu międzywojennego³³, do której wpisano część książek otrzymanych od M. Krasieńskiej – 700 pozycji, około 1000 tomów. Ewidencjonowanie tego daru rozciągnęło się na kilka lat i trwało jeszcze w 1930 r. Przy każdej pozycji wbijano pieczęć „DAR P. MARTY – HR. KRASIŃSKIEJ”. Obok niektórych druków J. Jodkowski zaznaczał ich rzadkość: „B. rzadki druk” (wpis nr 12325)³⁴ lub „Unikat? Estreicherowi nieznany” (wpis nr 12326)³⁵.

Część księgozbioru W. Pusłowskiego i M. Krasieńskiej stanowiły dzieła dotyczące historii Wielkiego Księstwa Litewskiego i Królestwa Polskiego oraz Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego, panegiryki, kalendarze, dzieła autorów związanych z Wilnem oraz

²⁹ F. Radziszewski, *Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych, tak niegdyś byłych jako i obecnie istniejących w krajach dawną Polskę składających [...]*, Kraków 1875, s. 48.

³⁰ E. Chwalewik, *Zbiory polskie...*, T. 2: N-Ż, Warszawa-Kraków 1927, s. 235.

³¹ J. Jodkowski, *Muzeum w Grodnie...*, s. 18-19.

³² *Biblioteka Ludwika-Filipa w Grodnie*, „Nowe Życie” 1927, nr 129, s. 2.

³³ Dział Rzadkich Książek i Starych Druków Grodzieńskiego Państwowego Muzeum Historyczno-Archeologicznego [dalej DRKiSD GPMHA], sygn. 091/22453.

³⁴ DRKiSD GPMHA, № 091/22453, k. 17b: „12325 (1686) Actum in Piltin in Generali Commissione a Sacra Regia Maiestate etc. f.”. Obecnie to wydanie (*Actum in Piltin in Generali Commissione à Sacra Regia Maiestate...*, [B.m.: b.w., 1686], folio) w zbiorach DRKiSD GPMHA ma sygnaturę 094/17699; na jego pierwszej stronie J. Jodkowski pozostawił notatkę: „Tylko w Bibl. Petersb. Estreicher, XII, 37”.

³⁵ Tamże, k. 17b: „12326 (1681) Officium Postae Gedanensis. f.”. Wydanie to w chwili obecnej nie jest zidentyfikowane w kolekcji muzealnej. Stanisław Siess-Krzyszowski przypuszcza, że może to być druk z Biblioteki Gdańskiej PAN: *Rector et professores Athenaei Gedanensis ad supremum pietatis officium ... Christiano Rosteuscherō ... optime merito, nuper A. C. (I) I(XXCI. a. d. XXV. Decemb. placidissime defuncto, nunc A. N. (I) I(XXCII. a. d. IIX. Januar. quo exequiae funeris christiano ritu fient, persolvendum studiosam juventutem invitant*, Gedani: typis Davidis Friderici Rhetii.... [po 8 I 1682], folio, k. 2. Druk ten (bez sygnowania) jest w bazie Bibliografia Staropolska Centrum Badawczego Bibliografii Polskiej Estreicherów pod hasłem: (Rosteuscher Christianus), [online] https://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/baza/wpis/?sort=nazwisko_ime&order=1&id=188306&offset=0&index=1 [dostęp 21.10.2017].

ziemią litewsko-białoruską, wileńskie druki periodyczne i wytłoczone w innych miejscowościach Rzeczypospolitej, dzieła autorów polskich wydane za granicą. Druga część kolekcji obejmowała głównie publikacje w języku francuskim na temat dziejów różnych państw, filozofii, a także pamiętniki, literaturę piękną i inne.

Pusłowscy gromadzili bibliotekę różnymi sposobami – korzystając z prenumeraty na nowości wydawnicze, kupując książki na aukcjach i licytacjach, z pewnością otrzymując je też jako dary. Dlatego na woluminach z ich biblioteki rodowej spotykamy liczne ślady potwierdzające wcześniejszą przynależność druków do innych księgozbiorów.

Na przykład są wśród nich książki z podpisami i pieczęciami Wojciecha Narbutta herbu Trąby (1762-1837), pisarza, szambelana królewskiego, posła na Sejm Czteroletni³⁶. Jego brat, bibliofil i literat Stanisław (1744-1858) był kanonikiem brzeskim, proboszczem w Kossowie³⁷, możliwe więc, że to za jego pośrednictwem książki Wojciecha trafiły do biblioteki W. Pusłowskiego.

W kolekcji Pusłowskich zachowało się również sporo książek z pieczęciami i podpisami księdza Kazimierza Aleksandra Lenartowicza (1796-1878), pijara, doktora filozofii³⁸. Był miłośnikiem i znawcą książek, zebrał liczną kolekcję rzadkich dzieł. Zmarł na Wołyniu i tam został pochowany. Swoją księgozbiór zapisał Bibliotece Ossolińskich we Lwowie, a na egzekutora testamentu powołał W. Pusłowskiego³⁹, z którym łączyły go przyjazne stosunki i chętnie odwiedzał Merczowszczyznę⁴⁰. Nie wiemy jednak, na ile W. Pusłowski spełnił ostatnią wolę K.A. Lenartowicza, ponieważ wiele książek księdza ze zbiorów grodzieńskiego Muzeum nosi pieczęcie Pusłowskiego. W księgozbiorze Wandalina spotykamy także pozostałości po bibliotekach zlikwidowanych instytucji, np. dzieła ze zbioru kolegium pijarów w Połocku, zamkniętego w 1830 r. Książki z tej biblioteki zostały rozdzielone między różne instytucje.

Obecnie nie posiadamy informacji na temat innych, znaczących darowizn lub zakupów książek dla Muzeum w okresie dwudziestolecia międzywojennego, jednak według informacji J. Jodkowskiego w 1934 r. ogólna liczba dzieł w księgozbiorze placówki wynosiła 20 000 woluminów⁴¹, podobne dane pochodzą z 1937 r.⁴²

Po ustanowieniu na Grodzieńszczyźnie we wrześniu 1939 r. władzy radzieckiej do Muzeum trafiły kolekcje książek z pobliskich nacjonalizowanych majątków⁴³. Największym nabytkiem po jesieni 1939 r. był fragment księgozbioru Potockich z Rudki (obecnie Białostoczczyzna). W Muzeum znalazły się nie tylko książki, lecz również pieczęcie kilku przedstawicieli rodu Potockich⁴⁴ oraz kilka jednostek broni – ostatni właściciel majątku, dziennikarz, działacz społeczno-polityczny, w czasie rewolucji w Rosji przewodniczący

³⁶ E. Aleksandrowska, *Narbutt Wojciech h. Trąby 1762-1837*, [w:] PSB. T 22: *Morsztyn Zbigniew - Niemiryż Teodor*, Wrocław 1977, s. 539-540.

³⁷ Tamże, s. 540.

³⁸ L.J., *Lenartowicz Kazimierz*, [w:] *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*. T. 43-44: *Latham John - Lekno (herb)*, Warszawa 1910, s. 206.

³⁹ M. Samecki, *Ks. Kazimierz Lenartowicz*, „Kłosy” 1878, nr 671, s. 302-303.

⁴⁰ J.M.G., *Lenartowicz Kazimierz*, [w:] *Podręczna encyklopedia kościelna*. T. 23-24: *K.-L.*, oprac. pod kier. S. Galla [i in.] i red. Z. Chełmickiego, Warszawa, 1911, s. 266.

⁴¹ J. Jodkowski, *Z ruchu naukowego...*, s. 372.

⁴² *Biblioteki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej. Informator*, red. nauk. B. Bieńkowska, oprac. U. Paszkiewicz [i in.], Poznań 1998, s. 188.

⁴³ O tym, że książki z wymienionych w dalszej części artykułu bibliotek trafiły do Muzeum po wrześniu 1939 r., świadczy analiza pieczęci muzealnych.

⁴⁴ GPMHA, KP 21341, 24344, pieczęcie; KP 91160 guzik z herbem Piława.

kijowskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości na Rusi⁴⁵, a w niepodległej Polsce dyrektor Departamentu Wyznań w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Franciszek Salezy Potocki (1877-1949)⁴⁶, obok bogatego księgozbioru, zawierającego m.in. pozostałości po spuściźnie Potockich z Tulczyna, urządził w pałacu muzeum regionalne⁴⁷, o którym będzie jeszcze mowa.

Brakuje dokumentacji zawierającej informację o tym, w jaki sposób książki Potockich trafiły do Muzeum grodzieńskiego, natomiast w sporządzonej po II wojnie światowej „Księdze inwentarzowej” obok wpisów broni znajdujemy uwagi: „ze zbioru Potockich r. 1940”⁴⁸. Informacje te mogły być przepisane ze źródeł wytworzonych przed 1941 r., które nie zachowały się do czasów obecnych.

Do chwili obecnej w zbiorach Muzeum zidentyfikowano ponad 2760 woluminów z rodzinnych księgozbiorów Potockich. Częściowo pochodzą one z Biblioteki Tulczyńskiej na Podolu, którą otrzymał po rodzicach – Stanisławie Szczęsnym Feliksie Potockim (1752-1805) i Józefinie Amelii z Mniszchów Potockiej (1752-1798) – Jarosław, a później odziedziczył F.S. Potocki, prawnuk Jarosława. Inną część kolekcji stanowią książki zgromadzone przez Jarosława i Franciszka Salezego.

Na grodzieńskich egzemplarzach spotykamy różne proveniencje Biblioteki Tulczyńskiej: pieczęcie i podpisy Szczęsnego Potockiego, wojewody ruskiego, generała artylerii koronnej, marszałka konfederacji targowickiej⁴⁹, często z oznaczeniem jego aktualnego stanowiska lub roku i miasta, w którym książki były kupione⁵⁰; proveniencje jego drugiej żony J.A. Potockiej⁵¹; podpisy jego trzeciej żony Zofii *primo voto* Wittowej, *secundo voto* Potockiej (ok. 1760-1822)⁵², jak również pieczęć „Biblioteka Tulczyńska” i tłoczenie na grzbiecie „B.Tul.” lub „B.T.”⁵³. J.A. Potocka powiększyła zbiory tulczyńskie o książki swoich rodziców – Jerzego Augusta Wandalina Mniszcha (1715-1778)⁵⁴ i Marii Amelii z Brühlów (1736-1772)⁵⁵. Oznaczone ekslibrisem z połączonymi herbami Mniszchów i Brühlów również znajdują się w zasobie Muzeum.

Część księgozbioru z Tulczyna odziedziczył wspomniany wyżej Jarosław Stanisław Potocki (1784-1838)⁵⁶, który gromadził bibliotekę w Sitkowcu na Podolu i oznaczał swoje książki ekslibrisami i podpisami. W rodowej kolekcji znalazły się też książki z provenien-

⁴⁵ H. Łaskarzewska, *Nasza niepamięć. Losy zbiorów polskich w latach 1914-1920*, „Roczniki Biblioteczne” 2014, R. 58, s. 69.

⁴⁶ E. Kozłowski, *Potocki Franciszek Salezy (1877-1949)*, [w:] PSB. T. 27: *Pniowski Jan - Potocki Ignacy*, Wrocław 1982, s. 824-826.

⁴⁷ J. Szumski, *Właściciele dóbr ziemskich Rudka na Podlasiu*, „Białostocczyzna” 1991, nr 1, s. 22.

⁴⁸ Księga inwentarzowa GPMHA, KP 8902, 8903, 8907.

⁴⁹ E. Rostworowski, *Potocki Stanisław Szczęsny (Feliks) h. Pilawa (1752-1805)*, [w:] PSB. T. 28: *Potocki Ignacy Roman - Przerębski Mikołaj*, Wrocław 1984, s. 183-202.

⁵⁰ Na ten temat zob. A. Sauczuk, *Proveniencje Stanisława Szczęsnego Potockiego na książkach w kolekcji Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Grodnie*, [w:] *Ród Potockich w odmęcie historii (XVII-XX w.)*, pod red. Z. Janeczka, Katowice 2007, s. 523-536.

⁵¹ M. Czeppe, *Potocka z Mniszchów Józefina Amelia (1752-1798)*, [w:] PSB. T. 27, s. 740-742.

⁵² R.W. Wołoczyński, *Potocka l.v. Wittowa Zofia (ok. 1760-1822)*, [w:] tamże, s. 744-747.

⁵³ Więcej o proveniencjach Potockich na książkach ze zbioru GPMHA zob. L. Kowkiel, *Prywatny księgozbiór Potockich z Tulczyna w kolekcji Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Grodnie*, [w:] *Ród Potockich w odmęcie historii (XVII-XX w.)*..., s. 503-521.

⁵⁴ M. Czaplńska, *Mniszech Jerzy August Wandalin h. własnego (1715-1778)*, [w:] iPSB, [online] <http://www.ipb.nina.gov.pl/a/biografia/jerzy-august-wandalin-mniszech-h-wlasnego> [dostęp 21.07.2017].

⁵⁵ M. Czaplńska, *Mniszchowa z Brühlów Maria Amelia (1736-1772)*, [w:] tamże, [online] <http://www.ipb.nina.gov.pl/a/biografia/maria-amelia-mniszchowa-z-brhlow> [dostęp 21.07.2017].

⁵⁶ H. Wolszczanowa, *Potocki Jarosław*, [w:] SPKP, pod red. I. Treichel, Warszawa 1972, s. 710.

cjami jego żony Marii z Rzewuskich Potockiej (1786-1848) i tomiki z ekslibrisem matki Marii – Konstancji Małgorzaty z Lubomirskich Rzewuskiej (1761-1840).

Następnie księgozbiór Jarosława został przewieziony do Peczary na Podolu, gdzie znajdowała się rezydencja Konstantego Józefa Potockiego (1846-1909) i jego żony Janiny Zofii z Potockich Potockiej (1851-1928)⁵⁷. Majątek w 1908 r. odziedziczył w spadku ich starszy syn F.S. Potocki. Na książkach z tej kolekcji spotykamy pieczęć „Biblioteka Peczarska”⁵⁸ oraz pieczęć z herbem Potockich Pilawa i dewizę rodową⁵⁹, a także ekslibris „Biblioteka Peczarska”⁶⁰. W 1916 r. Franciszek Salezy wywiózł część zbiorów z Peczary⁶¹, a rok później majątek uległ zniszczeniu. Pozostałości po zbiorach i wyposażeniu pałacowym zostały później przejęte przez muzeum w Winnicy⁶².

Uratowaną część księgozbioru peczarskiego przewieziono do Krakowa⁶³. Na jednej z książek widnieje bowiem napis „Z biblioteki w Krakowie Bracka 2 Fr P 1919”⁶⁴. Pomiedzy literami „Fr” i „P” rozpoznajemy schematyczny wizerunek herbu Pilawa, natomiast ulica Bracka 2, to krakowski adres pałacu Potockich. Później książki przewieziono do Rudki⁶⁵. Woluminy otrzymały nowy znak własnościowy „Ex libris Rudki”⁶⁶. W 1926 r. Franciszek Salezy założył w majątku Muzeum Historyczno-Regionalne i dlatego na części książek spotykamy nowe pieczęcie: „Muzeum Historyczno-Regionalne w Rudce”⁶⁷ i „Muzeum Historyczno-Regionalne w Rudce powiat Bielski Podlaski założone przez Fr. Hr. Potockiego w r. 1926”⁶⁸. Jesienią 1939 r. Rudka została splądrowana⁶⁹, a księgozbiór (lub jego część) trafił, jak wspomniano powyżej, do Muzeum w Grodnie.

Ogólnie ujmując kolekcja książek Potockich, przechowywana obecnie w grodzieńskim Muzeum, składa się głównie z wielotomowych serii w języku francuskim z zakresu

⁵⁷ A. Szczepaniak, *Konstanty Potocki*, [online] <http://www.muzeumzamoyskich.pl/1023,konstanty-potocki> [dostęp 12.06.2017].

⁵⁸ W. Potocki, *Syloret Albo Prawdziwy Obraz nie osłabionego naydotkliwszemi przeciwnościami męstwa, y uszczęśliwioney w poddawaniu się Boskim wyrokom ufności, w Starodawney Historji z rożnych Greckich, y Lacińskich Pisarzow wycięty Odmalowany*, [Sandomierz?: Drukarnia Jezuitów?, 1764]. [dopisano: A. D. 1764], sygn. DRKiSD GPMHA, 094/00468.

⁵⁹ A. Aubert, *La Vie de Stanislas Leszczinski, Surnommé Le Bienfaisant, Roi de Pologne, Duc De Lorraine Et De Bar. Par M. ***. Avocat aux Conseils du Roi de Pologne, et de la Cour Souveraine de Lorraine. Divisée En Deux Parties*, A Paris: chez Moutard..., 1769, sygn. DRKiSD GPMHA, 094/10802.

⁶⁰ Augustyn z Hippony św., *Sermons de S. Augustin sur les Pseaumes traduits en françois*, A Paris: Chez Jacques Barois Fils, 1739, t. 2, sygn. DRKiSD GPMHA, 094/13216.

⁶¹ E. Kozłowski, *Potocki...*, s. 825.

⁶² B. Gebert, *Z działalności referenta zabytków przy dowództwie 6-tej armii (od 29/IX 1919 do 31/XII 1920)*, „Exlibris” 1922, z. 4, s. 92-93.

⁶³ J. Długosz, *Potocki Franciszek Salezy*, [w:] SPKP, pod red. I. Treichel, Warszawa 1972, s. 707.

⁶⁴ Odpis rękopiśmienny dzieła pt. „ARTYKULY WOYSKOWE Za Nayiasniejszych Krolow Polskich, y Hetmanow W^o X^o L^o Woysku ustawione, ateraz; Aby tym snadnicy do wszystkich wiadomości doisc mogły, y scisley były zachowane z Roskazu Jasnie W^o J^onci Pana Michała Kazimirza Paca Woiewody Wilenskiego Hetmana W^o W^o X^o L^o do Druku podane, W Drukarni Akadamickiej [sic!] Societatis Jesu Roku Panskiego 1673”, sygn. GPMHA, KP 36941. Jest to odpis druku wydanego w Wilnie pt. *Artykwy woyskowe za naitasniejszych krolow polskich y hetmanow W.X.L o woysku ustawione, a teraz, aby tym snadnicy do wszytkich wiadomości doysć mogły y ścisley były zachowane...*

⁶⁵ J. Szumski, dz. cyt.; K. Niewiarowska-Bogucka, *Muzeum Historyczno-Regionalne hr. Potockiego w Rudce (1928-1939)*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny” 2007, t. 3, s. 27-40.

⁶⁶ *Regulamen Exercerunku Dla Regimentow Piesznych Wydany*, W Warszawie: [b.w.], 1775, sygn. DRKiSD GPMHA, 094/04810.

⁶⁷ J. Potocki, *Suite Des Recherches Sur La Sarmatie*. Livre IV, à Varsovie: à L’Imprimerie Libre..., 1790, sygn. DRKiSD GPMHA, 094/14294.

⁶⁸ J.A. Załuski, *Uwaga Ną Reflexywe Osoby niewiązucey się do żadney strony nad porożnieniem się Szlachty z Duchowieństwem w Polsce*, [Warszawa.: b.w.], 1762, sygn. DRKiSD GPMHA, 094/02488.

⁶⁹ J. Szumski, dz. cyt.

historii, podróżopisarstwa i literatury pięknej. Należy zaznaczyć, że wśród zachowanych książek ze zbiorów w Rudce *polonica* są nieliczne.

W księgozbiornie Potockich trafiają się druki, które stanowią pozostałości po innych bibliotekach. Należy do nich 15 książek z biblioteki Michała Stanisława Korwin Kamińskiego (Kamińskiego, 1688- ok. 1770) herbu Ślepowron, starosty boreckiego, podczaszego halickiego, generał-lejtnanta, posła na sejmy⁷⁰. Nie wiemy, gdzie mieścił się jego księgozbiór. W *Bibliografii polskiej* Karola Estreichera spotykamy wzmiankę o jego archiwum, zamieszczoną w tytule polskiego przekładu dzieła św. Franciszka Salezego (François de Sales) wydanego w Warszawie w 1750 r.:

Traktat miłości boskiej we dwunastu Księgach przez S. Franciszka de Sales Biskupa y Xiążęcia Genewskiego zawarty w nieoszacowanym serc archiwum JW. JP. Michała Stanisława Kamińskiego Generała Majora Wojsk polskich Koronnych, Boreckiego, Suraskiego etc. Starosty, y JW. JP. Maryanny z Kuczyńskich Generałowej, Boreckiej, Suraskiej etc. Starościny na konserwacją złożony Przez Waleryana Wyszyńskiego Scholar. Piar. na Styl polski przetłomaczony⁷¹.

Swoje książki Kamiński podpisywał własnoręcznie, przy czym spotykamy wpisy w pełnym lub skróconym wariancie, jak na przykład: „Ex libris Illusmi Michaelis Stanislai Korwin Kaminski Gen. Exer. Regni Capitn Borecens.”⁷².

Wśród książek z kolekcji Potockich udało się odnaleźć także dzieła z proveniencjami członków rodziny Ossolińskich, wcześniejszych posiadaczy Rudki⁷³. Na kilku drukach spotykamy proveniencje Józefa Kajetana Ossolińskiego (ok. 1758-1834), starosty sandomierskiego, ostatniego kasztelana podlaskiego, senatora Królestwa Kongresowego⁷⁴, który był kolekcjonerem, twórcą galerii obrazów w pałacu „na Tłomackiem” w Warszawie. Książki z jego biblioteki są oznaczone podpisami: „Joseph Ossoliński”⁷⁵, „Ad Usum Josephi Ossolinski” i „Ex Libris Josephi Ossolinski”⁷⁶.

Jego syn, Wiktor Maksymilian Józef Ossoliński (1790-1860)⁷⁷ odziedziczył Rudkę w 1834 r., w której gromadził własną bibliotekę i kolekcję obrazów. Tomy z jego księgozbioru są oznaczone podpisami „Victor Ossoliński”⁷⁸. Mamy też kilka książek z biblioteki jego pierwszej żony, Zofii z Chodkiewiczów Ossolińskiej (1803-1871). Są one oznaczone tłoczeniem na grzbiecie „S.C.” i podpisami Zofii w języku francuskim: „Sophie Chod-

⁷⁰ P. Stok, *Kamiński (Kamiński) Michał Stanisław Korwin h. Ślepowron (1688-ok. 1770)*, [w:] PSB. T. 11: *Jarosław, książę śląski, biskup wrocławski - Kapliński Seweryn*, Wrocław 1964-1965, s. 544.

⁷¹ E. XVI.284.

⁷² L. Maimbourg, *Histoire de la décadence de l'empire après Charlemagne, et des differends des empereurs avec les Papes, au sujet des Investitures, et de l'Indépendance...*, A Paris: Chez Sebastien Mabre-Cramoisy..., 1682, t. 1, sygn. DRKiSD GPMHA, 094/10645.

⁷³ M.in. na temat zbiorów Ossolińskich w Rudce zob. K. Niewiarowska-Bogucka, *Mecenat rodziny Ossolińskich w XVIII i XIX wieku na Podlasiu*, Ciechanowiec-Warszawa 2004.

⁷⁴ M. Czaplinska, I. Homola, *Ossoliński Józef Kajetan h. Topór (ok. 1758-1834)*, [w:] PSB. T. 24: *Olszankowski Bolesław - Padlewski Zygmunt*, Wrocław 1979, s. 414-416.

⁷⁵ A. d'Aubourg de la Bove Miremont, *Mémoires de madame la marquise de Crémy*, Paris: [chez L. Collin], 1808, t. 3, sygn. DRKiSD GPMHA, 096/18366.

⁷⁶ Proveniencje te spotykamy w książce: J.B.L. Crevier, *Histoire des Empereurs Romains, depuis Auguste jusqu'a Constantin*, A Paris: Chez Saillant et Desaint..., 1766, t. 10, sygn. DRKiSD GPMHA, 094/13319.

⁷⁷ M. Czaplinska, I. Homola, *Ossoliński Wiktor Maksymilian h. Topór (1790-1860)*, [w:] PSB. T. 24, s. 426-427.

⁷⁸ J.F. La Harpe, *Lycée, ou cours de littérature ancienne et modern*, A Paris: chez tous les principaux libraries, 1800, t. 14, sygn. DRKiSD GPMHA, 094/13907.

kiewicz”, „De la biblioteque de Sophie Chodkev”⁷⁹. Małżeństwo Wiktora i Zofii trwało krótko, rozwiedli się po urodzeniu córki w 1822 r.⁸⁰

Jedyna córka W. Ossolińskiego Wanda (1822-1907) wyszła za mąż za Tomasza hr. Potockiego (1809-1861) herbu Piława (Złota), a jedna z ich córek, J.Z. z Potockich Potocka, została żoną K.J. Potockiego z Peczary⁸¹. Ich najstarszym synem był F.S. Potocki.

Jaki był los książek z biblioteki Ossolińskich? W 1920 r. w trakcie wojny polsko-sockiekiej Rudka została spustoszona, a biblioteka i inne zbiory W. Ossolińskiego uległy w większości zniszczeniu⁸². Ocalone książki przypuszczalnie zostały dołączone do księgozbioru Potockich w Rudce, ponieważ niektóre z nich otrzymały ekslibris tejże biblioteki⁸³. Następnie, po wrześniu 1939 – w pierwszej połowie 1940 r., wspólnie z książkami Potockich znalazły się w zbiorach Muzeum w Grodnie.

W kolekcji muzealnej znajdują się też woluminy oznaczone herbem Rawicz Ciecierskich wytlóczonym na grzbiecie opraw, a na stronach pieczęcią „Biblioteka Ciecierskich”⁸⁴. Rodzinny księgozbiór zaczął gromadzić Dominik Ciecierski (ok. 1782-1828), marszałek szlachty obwodu białostockiego⁸⁵, zapisując go w testamentie głównemu spadkobiercy, starszemu synowi Justynowi Ciecierskiemu (1805-1829)⁸⁶. Po śmierci Justyna bibliotekę odziedziczył jego młodszy brat Stefan Dominik (1821-1888). Kontynuował on kolekcjonerską pasję ojca, gromadząc dzieła sztuki, numizmaty, okazy przyrodnicze i powiększając księgozbiór Dominika⁸⁷. Według F. Radziszewskiego ta, dosyć liczna biblioteka Ciecierskich znajdowała się w Ostrożanach w powiecie bielskim⁸⁸. Należy tutaj nadmienić, że główną siedzibę Dominika, a później Stefana Ciecierskich stanowiły jednak Pobikry⁸⁹.

Podczas powstania styczniowego S. Ciecierski wyprawił żonę z dziećmi do Poznania, skąd później na Podlasie wrócili tylko synowie⁹⁰. Nie wiadomo jak liczna była wtedy biblioteka; podobno jej księgozbiór został podzielony. Córka Stefana, Jadwiga, *secundo voto* Jaworska, przekazała książki, w tym stare druki oznaczone pieczęcią „Biblioteka Ciecierskich”, w darze Towarzystwu Ludoznawczemu w Cieszynie, i są one do dzisiaj w zbiorach Książnicy Cieszyńskiej⁹¹. Inną część biblioteki, galerię portretów i archiwum

⁷⁹ J.N. Bouilly, *Contes à ma fille*, Paris: [Chaumerot], 1810, t. 1, sygn. DRKiSD GPMHA, № 096/15713.

⁸⁰ E. Dybała, *Zofia z Chodkiewiczów Ossolińska*, [online] <http://www.muzeumzamoyskich.pl/Ossolinska> [dostęp 12.06.2017].

⁸¹ A. Szczepaniak, *Janina z Potockich Konstantowa Potocka*, [online] <http://www.muzeumzamoyskich.pl/1387.janina-z-potockich-konstantowa-potocka> [dostęp 12.06.2017].

⁸² E. Bończak-Kucharzyk, J. Maroszek, *Rudka*, [online] <http://www.testowy.minigo.pl/index.php/page/> [dostęp 12.06.2017].

⁸³ A. d'Aubourg de la Bove Miremont, dz. cyt., t 3, sygn. DRKiSD GPMHA, 096/18366.

⁸⁴ D.C. Franceschetti, *Mémoires sur les événemens qui ont précédé la mort de Joachim Ier roi des Deux-Siciles*, Paris: Baudouin frères, 1826, sygn. DRKiSD GPMHA, № 096/15183.

⁸⁵ H. Mościcki, *Ciecierski Dominik h. Rawicz (zm. 1828)*, [w:] PSB. T. 4: *Chwalczewski Jerzy - Dąbrowski Ignacy*, Wrocław 1989, s. 36.

⁸⁶ N. Tomaszewski, *Testament Dominika Ciecierskiego (ok. 1782-1828) i jego reperkusje prawno-gospodarcze*, [online] http://www.ciechanowiec.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=1756/ [dostęp 12.06.2017].

⁸⁷ A. Dobosz, *Świat podlaskiego dworku*, [online] <http://www.rp.pl/artukul/1085408-Swiat-podlaskiego-dworku.html#ap-1> [dostęp 12/06/2017].

⁸⁸ F. Radziszewski, dz. cyt., s. 58.

⁸⁹ E. Bończak-Kucharzyk, J. Maroszek, *Baciki Średnie*, [online] <http://www.testowy.minigo.pl/index.php/page/baciki-rednie> [dostęp 21.07.2017].

⁹⁰ A. Dobosz, dz. cyt.

⁹¹ A. Rusnok, *Biblioteka Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego w Cieszynie*, „Pamiętnik Cieszyński” 1996, t. 11, s. 49.

otrzymał w spadku syn Stefana, Henryk Tadeusz (1864-1933), który od 1890 r. miał swoją siedzibę w Słowiczyńcu, a później na stałe w Bacikach Średnich⁹². H. Ciecierski zebrał tam kolekcję składającą się z wielu cennych i zabytkowych przedmiotów. W 1923 r. przekazał w darze do Muzeum w Grodnie monety, pistolet, broń z wykopalisk, o czym świadczą zapisy w sprawozdaniach muzealnych⁹³.

Kiedy książki z Biblioteki Ciecierskich trafiły do Grodna? H. Ciecierski zmarł w 1933 r. Wdowa po nim, Józefina Tekla Fortunata z Biernackich (1873-1966) jeszcze przed II wojną światową wywiozła z Bacików Średnich część zbiorów do Krakowa. We wrześniu 1939 r. wyposażenie dworu i część pozostałej w nim kolekcji uratowali miejscowi chłopcy⁹⁴. Prawdopodobnie w tym czasie przynajmniej część ksiązek została wywieziona do Grodna. W zbiorach grodzieńskiego Muzeum zachowały się zdekompletowane, zachodnioeuropejskie wydawnictwa wielotomowe pochodzące z tej kolekcji.

Przypuszczalnie również w tym okresie, to jest po wrześniu 1939 lub w 1940 r., do Muzeum trafił fragment księgozbioru z majątku Massalany – obecnie wieś w obwodzie grodzieńskim w rejonie brzostowickim na Białorusi, gdzie znajdowała się Biblioteka Ordynacji Massalańskiej Bispingów⁹⁵.

Z pobliskiej miejscowości pochodzi biblioteka dominikanina Kazimierza Kontryma (1800-1865), który w latach 1840-1865 był proboszczem kościoła we wsi Werekki⁹⁶. Miejscowość ta znajdowała się na ziemiach należących do Bispingów, którzy ufundowali w niej kościół. K. Kontrym zmarł w Werekkach, jednak pochowano go w grobie rodzinnym na wileńskim cmentarzu na Rossie⁹⁷. Biblioteka po jego śmierci prawdopodobnie została rozproszona. Część ksiązek oznaczonych charakterystyczną pieczęcią „X. Kazimierz Kontrym” znajduje się w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego⁹⁸. Inna, przechowywana prawdopodobnie w Werekkach, mogła trafić do Bispingów i następnie po jesieni 1939 r. do Muzeum w Grodnie⁹⁹. Nie wiadomo też kiedy i w jaki sposób biblioteki Bispingów i K. Kontryma zostały podzielone przez nowych właścicieli, ponieważ obecnie książki z ich proveniencjami znajdują się również w bibliotece Narodowego Historycznego Archiwum Białorusi w Grodnie (Национальный исторический архив в г. Гродно)¹⁰⁰.

Zaprezentowany w niniejszym artykule zestaw wybranych bibliotek, których większe lub mniejsze fragmenty znajdują się w zbiorach grodzieńskiego Muzeum, jest daleko niepełny. Na książkach znajduje się bowiem jeszcze sporo nieodczytanych znaków własnościowych; są też notatki i inne wpisy osób, o których obecnie nie posiadamy informacji. A przecież oprócz ksiązek z prywatnych bibliotek, po wrześniu 1939 r. do Muzeum trafiły

⁹² E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Baciki Średnie...*

⁹³ J. Jodkowski, *Muzeum w Grodnie...*, s. 29-30.

⁹⁴ E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Baciki Średnie...*

⁹⁵ Na temat Biblioteki Ordynacji Massalańskiej zob. w niniejszym tomie artykuł Eleny Razwanowicz *Biblioteka Ordynacji Massalańskiej w zbiorach Państwowego Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Grodnie*.

⁹⁶ M. Zgliński, *Kościół parafialny p.w. Imienia Marii w Werekkach*, [w:] *Materiały do Dziejów Sztuki Sakralnej*. T. 2, cz. 2: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa nowogródzkiego*, red. M. Kałamajska-Saeed, Kraków 2006, s. 313-325.

⁹⁷ Na grobie umieszczono tablicę: „Ks. Kazimierz Kontrym z zakonu S. Dominika były profesor Żmudskich Kalwaryjskich szkół ur. 1800 +1865 zmarły w Werekkach”. Za tę informację autorka składa podziękowania dla dr hab. Jerzego Gordziejewa z Krakowa.

⁹⁸ V. Kisarauskas, *Lietuvos knygos ženklai: 1518-1918*, Vilnius 1984, s. 57.

⁹⁹ M. Álvarez, „De institutione grammatica linguae latinae libri tres, Polociae Anno 1794”, sygn. DRKiSD GPMHA, 094/07948. Brak w druku oryginalnej karty tytułowej, została zastąpiona kopią odręczną.

¹⁰⁰ Informacje pochodzą od dr Lili Kowkiel.

tomy pochodzące ze zbiorów różnych, zamykanych wtedy instytucji grodzieńskich: z bibliotek publicznych, gimnazjalnych i szkolnych, wojskowych i innych. Są to w większości wydania tanie, literatura piękna autorów polskich i obcych. Naszą uwagę przyciągają przede wszystkim swoimi pieczęciami, ponieważ świadczą o bibliotekach, które funkcjonowały w Grodnie w okresie międzywojennym.

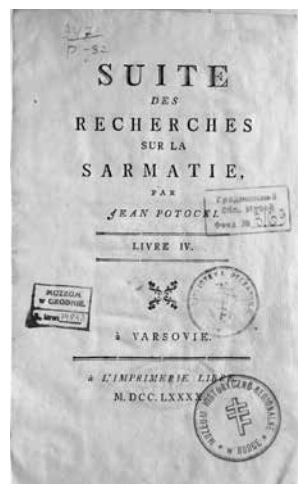
Obecnie w zbiorach Muzeum w Grodnie posiadamy około 19 000 tomów, zgromadzonych przed 1941 r. Spora część książek z kolekcji Grodzieńskiego Państwowego Muzeum Historyczno-Archeologicznego wymaga jeszcze dokładnego opracowania. Wymienione w artykule księgozbiory czekają na badania wyjaśniające historię ich powstawania i późniejszego rozproszenia, analizę repertuaru; niezbędne jest też dokładne przestudiowanie znaków proveniencyjnych. Należy przypuszczać, że spis dawnych właścicieli książek znajdujących się obecnie w zbiorach grodzieńskiego Muzeum jest jeszcze daleko niepełny. Możliwe są również odkrycia nowych, rzadkich wydań. Razem wzięwszy dalsze badania mogą dać wiele ciekawego materiału źródłowego do dziejów polskich księgozbiorów historycznych i kultury na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej.

Fot. 1. Druk nieznanego Estreicherow. Karta tytułowa dzieła: B.M.D.C., *In occasione delle faustissime nozze di sua altezza il principe Francesco Sapièha con sua eccellenza la contessa Pelagia Potocka*, Nella Stamperia di Grodno, In Febraro del Anno 1793, z księgozbioru Wandalina Pusłowskiego, pieczęć „Wand. Pusłowski”. Źródło: Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne, sygn. DRKiSD GPMHA № 094/02002. Zdjęcie: Alesia Sauczuk

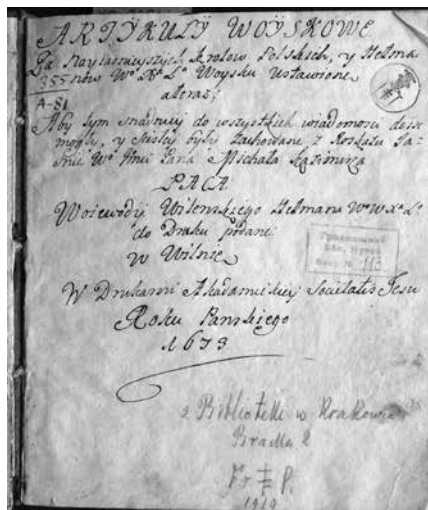
Fot. 2. Pieczęć z herbem Potockich Pilawa i dewizą rodową. Strona przedtytułowa dzieła: A. Aubert, d'après Barbier, *La vie de Stanislas Leszczinski, surnommé le Bienfaisant, Roi de Pologne, Duc de Lorraine et de Bar*, A Paris: chez Moutard, 1769. Źródło: Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne, sygn. DRKiSD GPMHA, 094/10802. Zdjęcie: Alesia Sauczuk

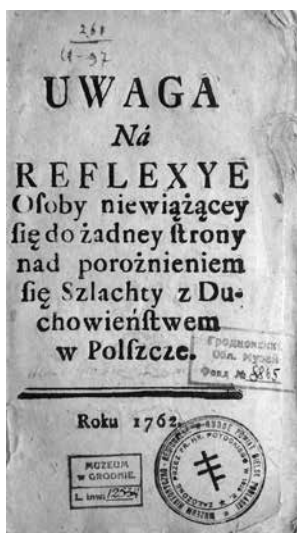
Fot. 3. Pieczęć „Biblioteka Peczerska” i „Muzeum Historyczno-Regionalne w Rudce”. Karta tytułowa dzieła: J. Potocki, *Suite des recherches sur la Sarmatie...*, Livre IV, à Varsovie: à l'imprimerie libre, 1790. Źródło: Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne, sygn. DRKiSD GPMHA, 094/14294. Zdjęcie: Alesia Sauczuk

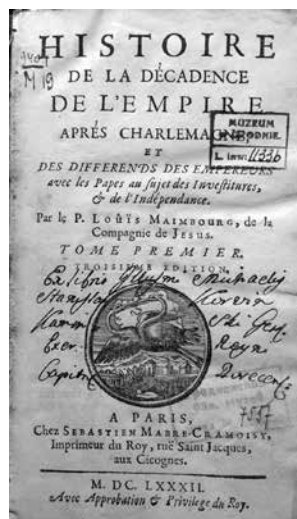
Fot. 4. Ekslibrisy „Biblioteka Peczerska” i „Ex libris Rudki”.
 Przednia wyklejka dzieła: *Sermos de S. Augustin sur les Pseaumes traduits en françois*, A Paris: Chez Jacques Barois, 1739, t. 2. Źródło: Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne, sygn. DRKiSD GPMHA, 094/13216.
 Zdjęcie: Alesia Sauczuk

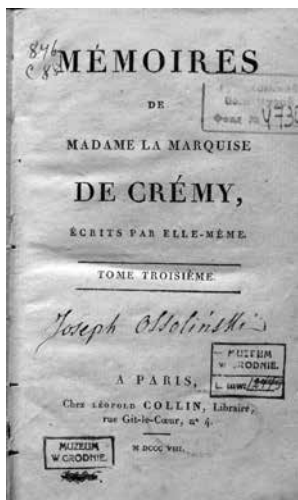

Fot. 5. Podpis „Z biblioteki w Krakowie Bracka 2 Fr P 1919”. Karta tytułowa podpisu rękopiśmiennego dzieła: *ARTYKULY WOYSKOWE Za Nayiasniejszych Krolow Polskich, y Hetmanow W^o X^o L^o Woysku ustawione, ateraz; Aby tym snadniey do wszystkich wiadomosci doisc mogly, y scislej byly zachowane z Roskazu Jasnie W^o Jmci Pana Michala Kazimirza Paca Wojewody Wilenskiego Hetmana W^o W^o X^o L^o do Druku podane*, [Wilno]: W Drukarni Akademickiej [Sic] Societatis Jesu, Roku Panskiego 1673. Źródło: Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne, sygn. GPMHA, KP 36941. Zdjęcie: Alesia Sauczuk

Fot. 6. Pieczęć „Muzeum Historyczno-Regionalne w Rudce powiat Bielski Podlaski założone przez Fr. Hr. Potockiego w r. 1926”.
 Karta tytułowa dzieła: *Uwaga Na Reflexye Osoby niewiązacey się do żadney strony nad porożnieniem się Szlachty z Duchowienstwem w Polfzcze*, [B.m.], Roku 1762. Źródło: Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne, sygn. DRKiSD GPMHA, 094/02488.
 Zdjęcie: Alesia Sauczuk

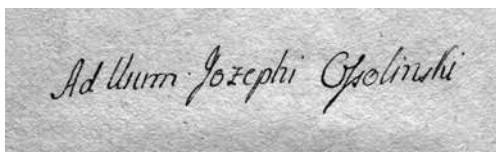

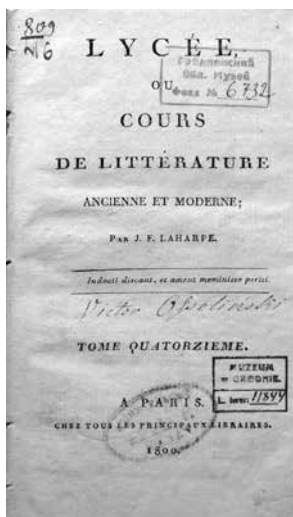
Fot. 8. Podpis Józefa Kajetana Ossolińskiego. Karta tytułowa dzieła: Miremont A. d'Aubourg de La Bove Ctesse de, *Mémoires de Madame la marquise de Crémly*, Paris, 1808, t. III. Źródło: Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne, sygn. DRKiSD GPMHA, 096/18366. Zdjęcie: Alesia Sauczuk

Fot. 10. Podpis Józefa Kajetana Ossolińskiego. Przednia wyklejka dzieła: J.-B.-L.Crevier, *Histoire des Empereurs Romains, depuis Auguste jusqu'à Constantin*, Paris: Chez Saillant et Desaint, 1766, t. X. Źródło: Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne, sygn. DRKiSD GPMHA, 094/13319. Zdjęcie: Alesia Sauczuk

Fot. 9. Podpis Józefa Kajetana Ossolińskiego. Odwrotna strona przedniej wyklejki dzieła: J.-B.-L.Crevier, *Histoire des Empereurs Romains, depuis Auguste jusqu'à Constantin*, Paris: Chez Saillant et Desaint, 1765, t. X. Źródło: Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne, sygn. DRKiSD GPMHA, 094/13319. Zdjęcie: Alesia Sauczuk

Fot. 11. Podpis Wiktora Maksymiliana Józefa Ossolińskiego. Karta tytułowa dzieła: J. F. La Harpe, *Lycée, ou Cours de littérature ancienne et moderne*, A Paris chez tous les principaux libraries, 1800, t. 14. Źródło: Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne, sygn. DRKiSD GPMHA, 094/13907. Zdjęcie: Alesia Sauczuk

Fot. 12. Podpis Zofii z Chodkiewiczów Ossolińskiej. Karta tytułowa dzieła: J.-N. Bouilly, *Contes à ma fille*, A Paris, 1810, t. 1. Źródło: Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne, sygn. DRKiSD GPMHA, № 096/15713. Zdjęcie: Alesia Sauczuk

Fot. 13. Pieczęć „Biblioteka Ciecierskich”. Strona przedtytułowa dzieła: D.-C. Franceschetti, *Mémoires sur les évènements qui ont précédé la mort de Joachim Ier roi des Deux-Siciles*, Paris: Baudouin frères, 1826. Źródło: Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne, sygn. DRKiSD GPMHA, № 096/15183. Zdjęcie: Alesia Sauczuk

Fot. 14. Tłoczenie z herbem Rawicz Ciecierskich na grzbiecie oprawy dzieła: D.-C. Franceschetti, *Mémoires sur les évènements qui ont précédé la mort de Joachim Ier roi des Deux-Sicules*, Paris: Baudouin frères, 1826. Źródło: Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne, sygn. DRKiSD GPMHA, № 096/15183. Zdjęcie: Alesia Sauczuk

Fot. 15. Pieczęć Kazimierza Kontryma. Odręczna kopia karty tytułowej dzieła: E. Alvares, *De institutione grammatica linguae latinae libri tres*, Polociae Anno 1794. Źródło: Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne, sygn. DRKiSD GPMHA, 094/07948. Zdjęcie: Alesia Sauczuk

Streszczenie

Artykuł przedstawia księgozbiór Grodzieńskiego Państwowego Muzeum Historyczno-Archeologicznego, który zawiera jedną z najbogatszych historycznych kolekcji książek na Białorusi. Początkami swymi sięga lat 20. XX w. Do zbiorów muzealnych trafiły książki z biblioteki klasztoru dominikańskiego w Grodnie, księgozbiór ze Świsłoczy należący do Wandalina Pusłowskiego i jego córki Marty Krasieńskiej. Spotykamy tu również książki ze śladami przynależności do bibliotek przedstawicieli rodu Potockich, druki z księgozbiorów Ciecierskich, Ossolińskich, Bispingów z Massalan, Narbuttów, Kazimierza Lenartowicza, księdza Kazimierza Kontryma z Werek. Badanie ich losów utrudnia brak archiwum muzealnego z okresu międzywojennego, jednak sporo informacji uzyskujemy dzięki zachowanym licznym znakom proveniencyjnym.

Słowa kluczowe: Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne – księgozbiór – biblioteka klasztoru dominikańskiego w Grodnie – Wandalin Pusłowski – Marta Krasieńska – Biblioteka Tulczyńska – Potoccy – Ciecierscy – Bispingowie – Narbuttowie – Kazimierz Lenartowicz – Kazimierz Kontrym.

Summary

Selected book collections in the Grodno State Historical and Archaeological Museum

The article presents the book collection of the Grodno State Historical and Archaeological Museum, which preserves one of the richest historical collections of books in Belarus. Its origin dates back to the 1920s. The Museum acquired the book collection from the library of the former Dominican monastery in Grodno, the collection of Wandalin Pusłowski and his daughter Marta Krasieńska from Swisłocz. Also there are books which keep traces of ownership by members of the Potocki, Ciecierski, Ossoliński, Bisping, Narbutt families, of Kazimierz Lenartowicz and priest Kazimierz Kontrym from Werekji. The lack of the Museum's interwar era archives makes it difficult to reconstruct their history in details, but a lot of interesting information is based on the analysis of the provenance of books.

Key words: the Grodno State Historical and Archaeological Museum – collection of books – Grodno Dominican library – Wandalin Pusłowski – Marta Krasieńska – the Tulczyn library – Potoccy – Ciecierscy – Bispingowie – Narbuttowie – Kazimierz Lenartowicz – Kazimierz Kontrym.